

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

Розглянуто ймовірність існування кримінально-процесуальної відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності. Розкрито поняття та ознаки кримінально-процесуального правопорушення та проаналізовано думки науковців щодо визначення поняття кримінально-процесуальної відповідальності.

The probability of criminal and procedural liability, as a special type of legal liability is examined in this article. The notion and main characteristics of criminal and procedural liability are presented, and views of scientists on the definition of criminal and procedural liability notion are analyzed.

Завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке й повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний [1, с. 8]. У зв'язку з цим, у кримінальному процесі на перший план виступає відповідальність державних органів і посадових осіб, які проводять досудове слідство по кримінальних справах, за дотримання норм кримінально-процесуального закону.

У кримінально-процесуальному законі та навчальній літературі немає чіткого визначення кримінально-процесуального правопорушення на стадії досудового розслідування. Унаслідок цього, слідчі та працівники органів дізнання не мають точного уявлення про кримінально-процесуальне правопорушення і кримінально-процесуальну відповідальність, а отже, слідчі допускають помилки й приймають незаконні рішення по кримінальних справах, порушуючи таким чином права і законні інтереси учасників кримінального судочинства.

У слідчій практиці на стадії досудового розслідування найбільш поширеними кримінально-процесуальними правопорушеннями є несвоєчасне прийняття процесуального рішення за матеріалами дослідчої перевірки, порушення строків провадження досудового слідства,

порушення порядку впізнання, огляду місця події, обшуку, виїмки і деяких інших слідчих дій, фальсифікації матеріалів досудового слідства і доказів, незаконний тиск на учасників кримінально-процесуальних правовідносин, незаконне і необґрунтоване обрання запобіжного заходу, порушення строків тримання під вартою, притягнення до кримінальної відповідальності.

Для усунення названих недоліків у роботі слідчих, передусім, необхідно виявити причини, які спонукають їх до вчинення таких правопорушень під час проведення досудового розслідування по кримінальних справах. До таких причин належать відсутність у слідчих, які після закінчення навчання в навчальних закладах приступили до виконання своїх службових обов'язків в органах досудового слідства, професійних навичок і практичних знань у роботі. Значні складнощі в діяльності слідчого виникають через те, що у його проведенні знаходиться велика кількість кримінальних справ, у тому числі виклик та явка свідків, призначення, проведення та оплата експертиз і ревізій. Належна взаємодія слідчих із працівниками оперативних підрозділів, недостатній контроль начальника слідчого відділу та неналежний прокурорський контроль за діяльністю слідчого й неналежне матеріальне й технічне забезпечення слідчих також негативно впливають на діяльність слідчого.

Усі ці причини спонукають слідчого до вчинення кримінально-процесуального правопорушення шляхом порушення чи недотримання норм кримінально-процесуального закону або шляхом зловживання у сфері своєї професійної діяльності.

Таким чином, можна дійти висновку, що кримінально-процесуальне правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, яке тягне за собою юридично визначені негативні наслідки для правопорушника.

Проблема відповідальності у сфері кримінально-процесуальних правовідносин, незважаючи на її важливе теоретичне та практичне значення, є дискусійною серед науковців і ще недостатньо дослідженою. Окремі питання кримінально-процесуальної відповідальності та кримінально-процесуальної відповідальності слідчого висвітлено на конференціях, в окремих главах підручників та посібників А.С. Барабош, З.З. Зинотулліна, О.В. Кузніченко, І.Л. Петрухіна та в дисертаційних роботах і монографіях Г.Н. Ветрової, З.Ф. Ковриги, С.Г. Олькова.

Найбільш традиційними видами юридичної відповідальності є кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна, матеріальна та конституційна. Ця класифікація юридичної відповідальності є загальновизначеною, тобто такою, що сприймається більшістю науковців. Але Л.М. Лобойко вважає, що за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків слідчого може бути притягнуто до таких видів юридичної відповідальності:

кримінально-процесуальної – скасування прийнятих рішень; визнання незаконними доказів, зібраних із порушенням процесуальної форми тощо;

кримінальної – за злочини у сфері службової діяльності (розділ XVII КК України) і проти правосуддя (ст. 371–374; 380–381 КК України);

дисциплінарної – згідно із нормативно-правовими актами відомств, у яких вони працюють [2, с. 70].

Визначення меж кримінально-процесуальної відповідальності слідчого за допущені помилки під час провадження досудового розслідування вимагає встановлення точного визначення поняття та змісту кримінально-процесуальної відповідальності, виявлення в цій сфері діяльності об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на ставлення слідчого до покладених на нього обов'язків.

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КПК України прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність. Цим закон покладає на слідчого обов'язок правильного вирішення кримінальної справи по суті, встановити, чи було вчинено злочин, хто його вчинив, ступінь вини і відповідальності особи, яка його вчинила. Для цього слідчий зобов'язаний зібрати та перевірити усі докази по кримінальній справі, з'ясувати всі юридично значимі для справи обставини. Діяльність слідчого повинна гарантувати захист прав та інтересів громадян й ефективність боротьби зі злочинністю. Будь-яке недотримання слідчим вимог кримінально-процесуального закону ускладнює розслідування кримінальних справ і призводить до прийняття помилкових рішень по кримінальній справі, водночас порушує права громадян. Досягнення істини по кримінальній справі неможливе без чіткої організації роботи слідчого, планування порядку проведення слідчих дій по кримінальній справі та належного контролю за виконанням ним своїх службових обов'язків. Для того, щоб розкрити злочин, викрити злочинця, застосувати щодо нього справедливе покарання, слідчий повинен об'єктивно оцінити кожний окремо взятий доказ та їх сукупність у кримінальній справі. Саме від того, на скільки кваліфіковано будуть досліджені слідчим обставини злочину, залежить законність притягнення особи до кримінальної відповідальності та призначення покарання обвинуваченому.

Повноваження слідчого щодо провадження досудового розслідування по кримінальній справі закріплені не лише у ст. 22 КПК України. Вони передбачені і в інших нормах кримінально-процесуального закону. Найбільш яскраво їх відображено у ст. 114 КПК України, в якому зазначено, що при провадженні досудового слідства всі рішення про спрямування слідства і про провадження слідчих дій слідчий приймає самостійно, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання згоди від суду (судді) або прокурора, і він несе

повну відповідальність за їх законне і своєчасне проведення, чим закон покладає на слідчого відповідальність за дотримання ним норм кримінально-процесуального закону під час провадження досудового слідства та за наслідки його діяльності. Особливістю процесуального становища слідчого як представника держави є те, що не тільки він може притягувати до відповідальності, а й може сам бути притягненим до відповідальності за порушення закону, допущені під час проведення слідчих дій.

М.С. Кельман і О.Г. Мурашин розглядають юридичну відповідальність у двох значеннях: позитивному і ретроспективному. У позитивному значенні юридична відповідальність є абсолютним відношенням, що являє собою добросовісне виконання своїх обов'язків перед громадським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою. Іншими словами – це відповідальне ставлення до виконання обов'язку, а ретроспективна юридична відповідальність – це визначені правом несприятливі наслідки, що настають для конкретної особи у зв'язку із вчиненням нею правопорушення [3, с. 192].

За двома напрямками, позитивним і негативним, науковці досліджували і кримінально-процесуальну відповідальність. Так, З.Ф. Коврига, у позитивному напрямі, пов'язує поняття "кримінально-процесуальна відповідальність" із свідомим ставленням учасника кримінального процесу до норм права, добросовісним виконанням покладених на нього обов'язків і передбачення наслідків своєї діяльності [4, с. 67]. Отже, слідчий, порушивши та прийнявши кримінальну справу до свого провадження, певним чином реагує на вимоги, зазначені в нормах кримінально-процесуального законодавства, й обирає для себе певний вид поведінки, або добросовісно виконує свої процесуальні обов'язки й активно виконує свої процесуальні права, у цьому випадку виявляється позитивний аспект відповідальності, або ставиться до них негативно, порушуючи або не виконуючи їх, у цьому випадку виявляється негативний аспект відповідальності. Г.М. Ветрова вважає, що саме порушення кримінально-процесуального закону є підставою для кримінально-процесуальної відповідальності, що є виявом кримінально-процесуальної відповідальності в негативній формі [5, с. 68]. Отже, можна дійти висновку, що підставою кримінально-процесуальної відповідальності в негативній формі є кримінально-процесуальне правопорушення, яке виражається у перевищенні слідчим своїх службових повноважень або невиконанні передбачених законом обов'язків.

Таким чином, кримінально-процесуальна відповідальність слідчого становить собою єдність позитивного і негативного аспектів, оскільки в основі кримінально-процесуальної відповідальності слідчого за виконання покладених на нього процесуальних обов'язків із проведення слідчих дій лежить, передусім, оцінка ним самим своєї діяльності в аспекті відповідності її закону. Неухильне виконання слідчим обов'язків передбачає, з одного боку – самоконтроль, співвідношення

ним своєї поведінки з вимогами закону, а з іншого – систему зовнішнього контролю з боку держави.

Деякі науковці заперечують існування кримінально-процесуальної відповідальності. На думку М.К. Свиридова, кримінально-процесуальної відповідальності (і позитивної, і негативної) не повинно бути. Однак таке твердження не означає, що в механізмі забезпечення належної поведінки суб'єкта кримінального процесу відповідальність взагалі відсутня. При порушенні норм кримінально-процесуального права до винного суб'єкта застосовують усі заходи матеріально-правової відповідальності – кримінальну, адміністративну (у тому числі дисциплінарну), цивільно-правову [6, с. 197]. Не є заходами кримінально-процесуальної відповідальності відміна і зміна незаконних і необґрунтованих процесуальних актів. Скасування обвинувального висновку з поверненням кримінальної справи на одну зі стадій досудового слідства є випадком застосування правовстановлюючої санкції як заходу захисту правопорядку. Таким чином суд встановлює становище, яке існувало до винесення незаконного і необґрунтованого вироку, вимагаючи ліквідувати допущені порушення [7, с. 63]. Але іншої думки дотримується В.Г. Капустянський. Він вважає, що кримінально-процесуальна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності і виражається в позбавленні правопорушника певних прав, у покладанні на нього додаткових обов'язків або в одночасному позбавленні прав і покладанні додаткових обов'язків [8, с. 101].

Ця обставина обумовлена специфікою галузі права. Заперечення існування кримінально-процесуальної відповідальності викликано тим, що в такому виді відповідальності менш яскраво виражені елементи, які належать іншим видам юридичної відповідальності. Специфікою кримінально-процесуальної відповідальності слідчого є факт вчинення слідчим кримінально-процесуального правопорушення під час провадження досудового розслідування по кримінальній справі, без якого немає відповідальності.

До ознак кримінально-процесуального правопорушення належать:

1) протиправна поведінка суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, тобто така, що порушує кримінально-процесуальну норму, а не будь-яку іншу норму права;

2) кримінально-процесуальне правопорушення – діяння, що може виявитися у формі дії або бездіяльності;

3) кримінально-процесуальне правопорушення – наслідок свідомої поведінки суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, тобто кримінально-процесуальне правопорушення, вчинене суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності, який розуміє характер і значення свого діяння і може керувати своїми вчинками. Іншими словами, кримінально-процесуальне правопорушення – це варіант поведінки суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності;

4) кримінально-процесуальне правопорушення – винне діяння, вчинене умисно або з необережності;

5) для кримінально-процесуального правопорушення характерна наявність причинного зв'язку між діянням і суспільно небезпечними наслідками, що наступили, тобто такі наслідки зумовлені саме цим діянням, а не іншими причинами;

6) кримінально-процесуальне правопорушення завжди завдає законним інтересам громадян певної шкоди, а тому завжди є небажаним, суспільно небезпечним.

Суспільна небезпека кримінально-процесуального правопорушення визнається всією сукупністю ознак правопорушення:

цінністю законних інтересів та прав громадян, на які посягає правопорушення;

шкідливістю наслідків, що настають після вивчення кримінально-процесуального правопорушення;

способом діяння;

мотивами діяння, формою та ступенем вини.

Властивості й ознаки кримінально-процесуального правопорушення можна охарактеризувати за такими загальними рисами правої поведінки:

За своєю соціальною значущістю поведінка суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності є соціально шкідлива, тобто спричиняє чи може спричинити шкоду нормальним суспільним відносинам, що розвиваються під час кримінального процесу, правам, свободам, законним інтересам суб'єктів кримінально-процесуальної поведінки. Ця шкода може бути різною, залежно від наслідків протиправного діяння, його соціальної оцінки (матеріальною і моральною, значною і незначною).

За психологічними ознаками кримінально-процесуальне правопорушення як вчинок завжди має свідомо-вольовий характер, тобто здійснюється під контролем волі та свідомості суб'єкта, що проявляється у прагненні до здійснення конкретних дій, чи утримання від них (бездіяльність). Дії, що завдають шкоди інтересам, які охороняються кримінально-процесуальним законом, є об'єктивно протиправними, але кримінально-процесуальним правопорушенням їх назвати не можна за відсутності вини.

Юридична ознака кримінально-процесуального правопорушення полягає в його протиправності. Держава в кримінально-процесуальному законі фіксує ознаки кримінально-процесуального правопорушення, тому закон може змінювати "межу", яка відділяє за формальними ознаками правомірну і протиправну поведінку.

З огляду на юридичні наслідки, кримінально-процесуальне правопорушення як юридичний факт породжує охоронні правовідносини, в межах яких реалізуються заходи відповідальності за вчинення правопорушення.

Таким чином, для слідчого як для суб'єкта кримінально-процесуального правопорушення юридичні наслідки завжди будуть негативними. Водночас кримінально-процесуальне правопорушення може розцінюватися як юридичний факт, на основі якого: виникають

процесуальні правовідносини у зв'язку з притягненням слідчого до кримінально-процесуальної відповідальності, виникають для слідчого нові процесуальні права і обов'язки; змінюються або припиняються ті правовідносини, учасником яких він був. Отже, кримінально-процесуальне правопорушення завжди передбачає можливість настання юридичних наслідків, які виражаються у втратах слідчим процесуальних прав.

Зовнішня характеристика кримінально-процесуального правопорушення полягає в тому, що воно завжди виступає як діяння суб'єкта (дія чи бездіяльність), яке в юридичному аспекті виражене в невиконанні суб'єктом своїх обов'язків, що впливають із кримінально-процесуального закону; недотримання заборон, установлених правовими нормами; у зловживанні суб'єкта кримінального процесу своїми правами, створенні будь-яких перепон у використанні своїх прав іншими суб'єктами. Різноманітні наміри, думки з приводу вчинення правопорушень самі по собі не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними доти, доки вони не виявилися як конкретні протиправні вчинки (діяння) суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності.

Контролюючі можливості держави полягають у тому, що вона може запустити державний механізм притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності за правопорушення з метою поновлення порушених прав суб'єктів із наступним покаранням правопорушника. Слід мати на увазі, що кримінально-процесуальне правопорушення можливе лише тоді, коли воно скоєне суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності, який згідно з кримінально-процесуальним законом наділений певними правами й обов'язками і може нести кримінально-процесуальну відповідальність за власні винні протиправні діяння.

Таким чином, аналіз кримінально-процесуального правопорушення дозволяє дійти висновку, що поведінка слідчого як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності може бути визнаною правопорушенням, якщо вона є: діянням (дією чи бездіяльністю); протиправною; винною; соціально-шкідливою (небезпечною); караною. Відсутність хоча б однієї з названих вище ознак не дозволяє розглядати діяння як кримінально-процесуальне правопорушення. Ознаки кримінально-процесуального правопорушення повинні аналізуватися у сукупності, системно. Вони дозволять відмежовувати кримінально-процесуальне правопорушення від порушень інших правових норм й утворюють поняття "склад кримінально-процесуального правопорушення".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кримінально-процесуальний кодекс України*: Наук.-практ. ком. / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., перероб. і допов.: У 2 ч. – К.: ФОРУМ, 2004.

2. *Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право*. – К.: Істина, 2005. – 456 с.

3. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Заголовна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами): Підручник. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.

4. Коврига З.Н. Уголовно-процессуальная ответственность. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 191 с.

5. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Отв. ред. Ларин; АН СССР. Ин-т гос. и права – М.: Наука, 1987. – 111 с.

6. Свиридов М.К. Дискуссионные вопросы уголовно-процессуальной ответственности // Актуальные вопросы правоведения в период совершенствования соц. общества. – Томск, 1988. – С. 196–197.

7. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность // Изв. вузов. Правоведение – 1984. – № 3. – С. 61–68.

8. Копустянский В.Г. Об уголовно-процессуальной ответственности // Изв. вузов. Правоведение, 1982. – № 6. – С. 101–104.